

УДК 655.15(477.83-25)-051 І.Федоров:655.531

ФІЛІГРАНИ ПРИМІРНИКІВ ВИДАННЯ ЛЬВІВСЬКОГО АПОСТОЛА 1574 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЙОГО ДРУКУВАННЯ

Наталія БОНДАР

*Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського,
вул. Володимирська, 62, м. Київ, 01033, Україна, тел. (044) 288-13-85,
ел. пошта: bondarnat@ukr.net*

У статті проведено філігранологічне дослідження паперу, використаного в різних примірниках Апостола 1574 р. та низки інших видань Івана Федорова. Проаналізовано походження паперу, на підставі цього аналізу вибудовано версії щодо процесу закупівлі паперу І. Федоровим під час роботи над виданням та поширення продукції різних папірень на українських землях.

Ключові слова: Іван Федоров, Львів, книгодрукування, папір, філіграні.

“Діяння та послання апостольські”, або скорочено Апостол, надрукований у Львові 1574 р., був і досі залишається у сфері найбільших зацікавлень фахівців і широкого освіченого загалу. З робіт останнього часу, присвячених дослідженню видавничого доробку Івана Федорова, зокрема, й видрукованому ним львівському Апостолу, варто відзначити монографію І. З. Мицька “Іван Федоров: життя в еміграції”¹ та енциклопедичне видання Є. Л. Немировського “Іван Федоров и его эпоха”². Однак загалом слід зауважити зменшення кількості конкретних фактографічних досліджень, що викликано доволі обмеженою документальною джерельною базою стосовно життя та діяльності першодрукарів, а також певним сформованим за радянських часів стереотипом в оцінюванні особистості й доробку І. Федорова, внаслідок чого на сьогодні він став уособленням насадження ідей російського “самодержавства та православ’я” на українському ґрунті. Зрозуміло, що подібне трактування діяльності І. Федорова ніяк не спонукає дослідників, особливо молодих, до нових пошуків та альтернативних підходів до дослідження його духовної спадщини.

Попри це, варто відмітити доволі велику кількість журнальних та газетних публікацій, інших матеріалів у мас-медіа, які не містять ані нових відомостей стосовно зародків українського книговидання, ані нових поглядів дослідників на вказану проблематику, а лише продовжують своєрідну дискусію про дофедорівські початки книговидання, посиляючись на позиції попередніх дослідників. Як це не парадоксально, авторам подібних матеріалів цілком вдалося позбавити І. Федорова титулу українського першодрукаря, а львівський Апостол разом із Букварем – означення перших українських видань, не протиставивши їм жодних нових вартих уваги фактографічних відомостей з цього приводу, окрім давно відомого напівлегендарного Степана Дропана, про конкретні видання якого так і не вдалося виявити жодних звісток.

Все ж маємо надію на об’єктивну оцінку діяльності І. Федорова та його соратника Петра Мстиславця як діячів гуманістичного спрямування європейського і навіть

¹ Мицько І. З. *Іван Федоров: Життя в еміграції*. – Острог, 2008. – 130 с.

² Немировский Е. Л. *Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия*. – Москва, 2007. – 912 с.

світового масштабу. І просвітительська місія І. Федорова набула своєї довершеності саме завдяки українським друкам, насамперед Апостолу, надрукованому у Львові 1574 р. та Біблії, що побачила світ в Острозі 1581 р. Усталене затвердження такої оцінки діяльності І. Федорова серед української наукової спільноти жодним чином не стає на заваді для пошуків його вітчизняних попередників на ниві книгодруку. Навпаки, ми особисто переконані, що в другій половині XV або на початку XVI ст. у Львові обов'язково мало постати латинськошрифтне книговидання, що ніяким чином не заважало можливій фундації кириличного, вірменського, єврейського тощо. Однак вагомими аргументами для підтвердження його існування можуть бути лише автентичні документальні джерела, на виявлення яких хотілося б спрямувати зусилля молодого покоління дослідників-книгознавців.

На цьому тлі був і залишається актуальним пошук альтернативних можливостей дослідження книговидавничої діяльності І. Федорова та П. Мстиславця. В цьому контексті ми спробували отримати нові відомості з історії східнослов'янського книговидання шляхом аналізу комплексів водяних знаків видань І. Федорова та П. Мстиславця, використавши їх як джерело дослідження історії друкування видань, – закупівлі паперу, почерговості друкування частин видання, виявлення раніше невідомих варіантів друку, неавтентичних аркушів у їх складі, вставлених із інших видань тощо. Загалом доробок першодрукарів складається з 15 відомих на сьогодні видань, що друкувалися в Москві, Заблудові, Львові, Вільні та Острозі. Ми провели комплексне дослідження водяних знаків шести з них – Апостола (Москва: І. Федоров та П. Мстиславець, 1564), Євангелія учительного (Заблудів: І. Федоров та П. Мстиславець, 1569), Апостола (Львів: І. Федоров, 1574), Євангелія (Вільно: П. Мстиславець, 1575), Псалтиря (Вільно: П. Мстиславець, 1576) та Біблії (Острог: І. Федоров, 1581), тобто всіх великоформатних видань, надрукованих І. Федоровим та П. Мстиславцем спільно й окремо. Досліджувалися примірники зі збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та інших збірок Києва, Львова, Москви й Острога. Також вдалося висловити окремі зауваження стосовно водяних знаків інших видань першодрукарів.

З усієї групи видань, надрукованих Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем як спільно, так і окремо, філіграні львівського Апостола 1574 р. досліджено найкраще. Це пояснюється не тільки більшою увагою фахівців до паперу саме цього видання, а й певною простотою опрацювання водяних знаків Апостола, який демонструє найбільшу однорідність паперу при порівнянні з іншими виданнями. Тому концептуально ми намагалися залучити до дослідження порівняльний аналіз філігранологічного опису львівського Апостола з усіма іншими виданнями, що постали з-під верстатів І. Федорова і П. Мстиславця.

Свого часу до вивчення філіграней видання львівського Апостола 1574 р. долучилися такі дослідники, як К. І. Тромонін³, І. П. Крип'якевич⁴, О. Я. Мацюк⁵, Я. П. Запаско⁶, Є. Л. Немировський⁷, Е. Лауцявічюс⁸, Я. Д. Ісаєвич⁹, М. Гембарович¹⁰, І. Я. Лосієвський¹¹ та інші.

³ Тромонин К. И. *Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге*. – Москва, 1844.

⁴ Крип'якевич І. П. Папір українських друків Івана Федорова // *Стара Україна*. – 1924. – № 2–5. – С. 45–46.

⁵ Мацюк О. Я. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. – 1964. – № 3. – С. 37–46; Его же. Бумага изданий Івана Федорова // *Федоровские чтения*. 1978. – Москва, 1981. – С. 21–34.

⁶ Запаско Я. П. *Першодрукар Іван Федоров: Нарис*. – Львів, 1964. – С. 56–58; Його ж. *Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.* – Львів, 1971. – С. 25–28.

Російський філігранолог **К. І. Тромонін** опублікував виявлені у складі львівського Апостола 1574 р. водяні знаки Лодзя, Підкова маленька з хрестом без картуша та Свенциц. Можливо, до філіграней львівського Апостола варто віднести два зображення сюжету Підкова із вписаним хрестом без картуша, однак у покажчику стосовно знаку нечітко зазначено “Печат. кн. 1573”, без уточнення, яку саме книгу мав увазі дослідник.

Відомий український історик **І. П. Крип'якевич** не тільки виявив та графічно зафіксував чотири філіграні львівського Апостола 1574 р., підрахував кількість знаків у досліджуваному ним примірнику, а й спробував простежити динаміку зміни видів паперу, вказавши місцезнаходження кожного із видів паперу¹². Крім того, він відзначив можливі місця закупівлі І. Федоровим паперу шляхом аналізу документальних свідчень, які фіксують контакти першодрукаря з папірниками Лаврентієм із Кшешовиц під Краковом (папірня Тенчинських) та Лоріном і його сином Лукою з Буської папірні під Львовом.

Сучасник І. П. Крип'якевича, відомий дослідник та архівіст **В. О. Романовський** у монографічному дослідженні, присвяченому першодрукареві, висловив декілька зауважень стосовно історії закупівлі паперу І. Федоровим для друкування львівського Апостола 1574 р.¹³

Філіграні видань І. Федорова як джерело досліджень історії закупівлі паперу для видання львівського Апостола 1574 р. розглянуто у публікаціях **Я. П. Запаска**¹⁴. Дослідник зазначив, що “на підставі водяних знаків можна судити про коло торгових і інших зв'язків тогочасних друкарень та окремих друкарів. Приміром, завдяки розшифровці філіграней книг І. Федорова вдалося з'ясувати, звідки він брав папір для своїх видань, як далеко сягали його видавничі зв'язки”¹⁵. Я. П. Запаско вказав, що І. Федоров користувався папером із Буської та Лівчицької папірень на Львівщині, а також польських млинів у Кшешовицах, Могилі та Пронднику під Краковом¹⁶.

Вагомий внесок у дослідження водяних знаків львівського Апостола 1574 р. сукуно із іншими виданнями першодрукаря І. Федорова належить **О. Я. Мацюку**. У публікації 1964 р.¹⁷, яка постала внаслідок вивчення водних знаків примірників Апостола 1574 р. із львівських збірок, дослідник наводить такі знаки шести сюжетів: Свенциц (п'ять варіантів), Єліта (три варіанти), Тупа підкова (тобто Підкова з впи-

⁷ Немировский Е. Л. *Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров*. – Москва, 1974. – С. 71–73; Его же. *Иван Федоров и его эпоха...* – С. 145, 297.

⁸ Laucevičius E. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas*. – Vilnius, 1967. = Лауцявичюс Э. *Бумага в Литве в XV–XVIII вв.: [в 2-х кн.]*: Атлас. [Приложение]. – Вильнюс, 1967. – С. 246.

⁹ Исаевич Я. Д. *Львовский Апостол Ивана Федорова 1574 р.: по материалам львовских книгохранилищ // Книга: Исследования и материалы*. – Москва, 1964. – Сб. 9. – С. 56–58; Исаевич Я. Д. *Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні*. – Львів, 1975. – С. 56–57; Його ж. *Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні*. – 2-е вид., перероб і доп. – Львів, 1983. – С. 54–55.

¹⁰ Gębarowicz M. *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569–1583 na tle epoki // Roczniki biblioteczne*. – 1969. – Z. 1–2. – S. 5–95; Z. 3–4. – S. 393–481.

¹¹ *Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / сост. И. Я. Лосиевский*. – Харьков, 1987. – С. 11–16.

¹² Крип'якевич І. П. Папір українських друків Івана Федорова... – С. 46.

¹³ Романовський В. О. *Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність*. – Київ, 1925. – С. 25.

¹⁴ Запаско Я. П. *Першодрукар Іван Федоров...* – С. 56–58; Його ж. *Мистецтво книги на Україні...* – С. 25–28.

¹⁵ Запаско Я. П. *Мистецтво книги на Україні...* – С. 27.

¹⁶ Там само. – С. 26.

¹⁷ Мацюк О. Я. *Водяні знаки на папері друків Івана Федорова...* – С. 37–46.

саним в неї хрестом без картуша – три варіанти), Топор в овалі (один варіант), Лодзя у лінійному картуші (два варіанти), Лодзя у картуші під короною (один варіант), Абданк (два варіанти). У публікації 1978 р., для створення якої було залучено до дослідження також примірники зі збірок Києва та Вільна, автор фіксує вже більшу кількість видозмін філіграней тих самих сюжетів, серед яких Лодзя у лінійному картуші (чотири видозміни), Лодзя під короною (одна видозміна), Свенциц без картуша (сім знаків), Топор в овалі (один знак), Підкова маленька з хрестом без картуша (три знаки), Єліта (чотири знаки), Абданк (три знаки).

Декілька видозмін філіграней Єліта та Лодзя О. Я. Мацюк включив до альбому “Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття”¹⁸, оскільки вважав, що ці водяні знаки походять саме з українських папірень, які знаходилися відповідно у Лівчицях та Буську під Львовом. У цій же публікації автор умістив фактографічні відомості стосовно діяльності Лівчицької та Буської папірень¹⁹. Відомості про ці ж папірні є у монографії О. Я. Мацюка, присвяченій історії українського паперу²⁰. Тут же автор охарактеризував історіографію дослідження діяльності обох папірень.

Український дослідник **Я. Д. Ісаєвич** описав папір львівського Апостола 1574 р. у кількох публікаціях²¹. У статті, присвяченій вивченню примірників цього видання із львівських книгосховищ, він проаналізував філіграні декількох примірників, загалом зафіксувавши та подавши зображення шести водяних знаків, а саме Абданк, Єліта, Лодзя (Стремено), Свенциц, Підкова з хрестом без картуша, Топор у лінійному картуші. Особливо він відзначив філігрань Топор, яка трапляється один–два рази на примірник, і не у всіх примірниках. Я. Ісаєвич вказав аркуші конкретних примірників, де виявлено водяні знаки, по можливості подав відомості про місцезнаходження папірні, де міг бути виготовлений такий папір, умістив посилання на альбоми, які фіксують подібні філіграні. Також він відзначив відомості в документі 1577 р., в якому йдеться про те, що І. Федоров передавав гроші, що заборгував краківському папірнику Лаврентію. Йдеться про Лаврентія Лінчевського, що працював папірником на Кшешовицькому млині Тенчинських. Я. Ісаєвич вважав, що віднайдений ним знак Топор слугує підтвердженням того, що І. Федоров закуповував папір, виготовлений у Кшешовицях. Також варте уваги зауваження дослідника про те, що у двох примірниках Апостола 1574 р. із львівських збірок після аркуша 227 вставлено аркуші видання львівського Апостола М. Сльозки 1639 р. Автор висловив припущення стосовно того, що М. Сльозка міг додрукувати частину незакінчених примірників, які залишилися при Львівському братстві ще з часів І. Федорова²².

Папір та філіграні львівського Апостола 1574 р. дослідник охарактеризував і в монографічному дослідженні, присвяченому життєдіяльності І. Федорова в Україні. Тут зазначено можливі папірні, де І. Федоров міг купувати папір для своїх видань. Цікавим є зауваження про те, що І. Федоров викупив у Буській папірні, яка послуговувалася філігранню Лодзя, запаси паперу, виготовлені у 1573 та 1574 роках²³.

¹⁸ Мацюк О. Я. *Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття*. – Київ, 1974. – С. 269 (№ 49–51), 272 (№ 250–252).

¹⁹ Там само. – С. 29–30, 48.

²⁰ Мацюк О. Я. *Історія українського паперу*. – Київ, 1994. – С. 49–53.

²¹ Ісаєвич Я. Д. Львовский Апостол Ивана Федорова... – С. 56–58; Ісаєвич Я. Д. *Периодрукар Іван Федоров...* – Львів, 1975. – С. 56–57; Його ж. *Периодрукар Іван Федоров...* – Львів, 1983. – С. 54–55.

²² Ісаєвич Я. Д. Львовский Апостол Ивана Федорова... – С. 67.

²³ Ісаєвич Я. Д. *Периодрукар Іван Федоров...* – Львів, 1975. – С. 56; Його ж. *Периодрукар Іван Федоров...* – Львів, 1983. – С. 54–55.

Провідний російський книгознавець **Є. Л. Немировський** не тільки зафіксував і детально описав виявлені водяні знаки, спираючись на доробок попередників, а й розглянув розподіл та частотність застосування різних сортів паперу в межах трьох примірників із московських збірок²⁴, подавши виявлені водяні знаки у вигляді таблиці.

Водяні знаки двох примірників львівського Апостола 1574 р. знайшли відображення у каталозі з попримірниковим описом видань І. Федорова та П. Мстиславця зі збірки Харківської наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, укладеному І. Я. Лосієвським²⁵.

У монографії **І. З. Мицька**, присвяченій І. Федорову, висвітлено деякі питання, пов'язані з історією закупівлі першодрукарем паперу, його контактів із папірниками, борговими зобов'язаннями та їх виплатою²⁶. Автор окреслює можливі контакти І. Федорова з папірнею в Новому Ставі поблизу Луцька, вважаючи, що саме І. Федоров стояв за особою львівського крамаря Бартоша, який позивав у вересні 1573 р. до суду папірника з Нового Ставу, підданого Луцького домініканського монастиря М. Кобілку. Підставою послужив документ Луцького гродського суду²⁷. Дослідник звернув увагу і на схожість застосованої у Львові видавничої марки І. Федорова із зображенням філіграні, приписуваної Новоставській папірні, що має вигляд латинської літери S у картуші. Відсутність такого паперу у виданні львівського Апостола 1574 р. І. Мицько пояснив саме конфліктом І. Федорова з власниками Новоставської папірні, який унеможливив використання місцевого паперу.

Окремі аспекти дослідження паперу львівського Апостола 1574 р. та порівняння його з папером, використаним для друкування інших видань, висвітлено в кількох публікаціях **Н. П. Бондар**²⁸.

У процесі дослідження ми зафіксували та проаналізували водяні знаки 30 примірників львівського Апостола зі збірок бібліотек, музеїв та архівів Києва, Львова та Москви, що складає близько 4200 філіграней. Внаслідок проведеної роботи у складі львівського Апостола 1574 р. виявлено водяні знаки шести сюжетів у такому співвідношенні: філігрань Лодзя у картуші – 61 %, Підкова маленька з хрестом без картуша – 26 %, Єліта у лінійному картуші – 4 %, Свєнчиц без картуша – 3 %, Абданк у картуші з завітками – 0,6 %, Топор у лінійному картуші – 0,2 %. В шести примірниках по одному разу нам трапилися варіанти філіграні Лодзя у картуші під короною. Всього по одному разу виявлено філіграні Кабан²⁹, Гоздава без картуша³⁰ та Ястжембец у картуші під короною³¹, яких не фіксували попередні дослідники. Ці знаки можна вважати випадковими, однак і випадкові знаки свідчать про побутування тих же видів паперу на території, де друкувався Апостол.

У всіх примірниках львівського Апостола 1574 р. переважає папір зі знаком Лодзя, виявлений від 71 до 90 разів (меншу кількість знаків зафіксовано у неповних

²⁴ Немировский Е. Л. *Начало книгопечатания на Украине...* – С. 72–73.

²⁵ *Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях...* – С. 12, 15–17.

²⁶ Мицько І. З. *Іван Федоров: Життя в еміграції...* – С. 49–50.

²⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 341–341 зв., 344.

²⁸ Бондар Н. П. Порівняльний аналіз водяних знаків заблудівських, львівських та віленських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця // *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. – Вип. 22. – Київ, 2008. – С. 258–282; Її ж. Філіграні видань Івана Федорова і Петра Мстиславця як джерело історико-книгознавчих досліджень // *Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаніка: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції, Львів, 28–30 жовтня 2010 р.* – Львів, 2010. – С. 155–162.

²⁹ Российская государственная библиотека (Москва), инв. 6618, л. 75.

³⁰ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка, ст-IV-4, арк. 176.

³¹ Львівський національний музей, 78 (76), 27/280704, арк. 5 II рах.

примірниках). Філігрань відповідає однойменному польському гербу, що зображує ладдю або стремено. Такий папір з'являється, починаючи з дев'ятого зошита (аркуші 49–56) і до передостаннього, 34-го (аркуші 249–256). Зошити 11, 14–16, 24–34 надруковано виключно на папері з філігранню Лодзя. В інших зошитах поряд із цим водяним знаком трапляються філіграні Підкова з хрестом без картуша та Єліта.

Стосовно різновидів філіграні Лодзя, то вона зустрічається у кількох подібних малюнках, іноді водяний знак має деформацію, іноді проглядає зовсім погано. Розміри знаку – 42×39 мм, відстань між понтюзо – приблизно 30 мм. До особливостей паперу зі знаком Лодзя варто віднести наявність крапок (просвітів) на лініях понтюзо, можливо, це свідчить про зношеність форми.

Вважається, що папір, маркований філігранню Лодзя, виробляли в одній із найдавніших українських папірень у Буську під Львовом. Упродовж 1541–1588 рр. папірня була у власності роду Гурків, що обіймали посаду міських старост, і папір відповідно маркувався їхнім родовим гербом Лодзя³². Відомі опосередковані документи про контакти І. Федорова з Буською папірнею, зокрема, стосовно стягнення боргу його сином Іваном Друкаровичем із папірника Варфоломія 1584 р., який був винен 100 золотих І. Федорову³³.

Власник буської папірні С. Гурка володів й іншою папірнею, розташованою у Західній Польщі у с. Мяллі³⁴ в басейні ріки Нотець (район Познані). Однак навряд чи був сенс везти папір із Познані до Львова. Тим паче, що виявлені у львівському Апостолі 1574 р. філіграні не зафіксовані серед польських водяних знаків у альбомі Я. Сінярської-Чаплицької³⁵, що може свідчити на користь їхнього українського виробництва. З іншого боку, папір із філігранню Лодзя практично не виявлений у рукописних книгах, що створювалися в цей час у Львові та його околицях, і це ставить під серйозний сумнів його місцеве виготовлення³⁶. Велика кількість паперу із філігранню Лодзя, виявленого у примірниках львівського Апостола 1574 р., на тлі не надто продуктивної діяльності папірні у попередні й наступні роки може свідчити й про те, що І. Федоров міг не просто викупити запаси папірні, а навіть ініціювати її роботу, заздалегідь замовивши велику кількість паперу спеціально для друкування Апостола 1574 р. Це б пояснює відсутність такого паперу у тогочасних місцевих рукописних книгах. Однак таке припущення потребує пошуків хоча б якогось документального підтвердження.

Кілька разів нам трапився (по одному разу на примірник) у 11-му, 20-му, 24-му, 25-му і 34-му зошитах різновид філіграні такого ж сюжету Лодзя, але розміщеного у картуші під короною. Можливо, інакший малюнок філіграні використовували для позначення якості паперу. Причому зафіксовано щонайменше два, а то й більше різновидів знаку Лодзя у картуші під короною, подібних між собою, але й доволі відмінних. Розмір знаку – 60×35 мм, відстань між понтюзо – близько 25 мм.

Наступне місце у кількісному відношенні належить паперу із філігранню Підкова, що являє собою маленьку підкову без картуша, повернуту кінцями вверх, в яку впи-

³² Мацюк О. Я. *Історія українського паперу...* – С. 49–50.

³³ *Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)*: 3б. док. / упор. Я. Д. Ісаєвич та ін. – Київ, 1975. – С. 58–60 (№ 29–30).

³⁴ Мацюк О. Я. *Папір та філіграні на українських землях...* – С. 29.

³⁵ Siniarska-Czaplicka J. *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.

³⁶ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог / ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України; укл. М. М. Кольбух та ін. – Львів, 2007. – Т. 1: XI–XVI ст. – XLIII, 521 с.

сано хрест. Переважає видозміна знаку, в якій підкова має загнуті назовні кінці. Філігрань має розміри – 25×22 мм, відстань між понтюзо – 32 мм. Лінії понтюзо не зовсім чітко видимі на просвіт. Зустрічається варіант цієї ж філіграні менших розмірів – 21×18 мм, відстань між понтюзо – 30 мм.

Походження водяного знаку Підкова з хрестом без картуша не встановлено. Більше поширена назва філіграні Ястжембец. Одноименний герб має вигляд підкови кінцями догори з розміщеним у ній хрестом. Оскільки аналізований водяний знак не має картуша, і сюжет малюнка не дозволяє точно встановити його верх і низ, цей водяний знак можна трактувати як герб Тупа підкова, тобто підкова кінцями донизу з хрестом усередині. Варто вказати на дуже широкий ареал побутування подібного паперу, – його використовували в Литві, Польщі, Україні та Білорусі. Зустрічаються відомості про виготовлення такого паперу в Окленсі під Краковом³⁷. Однак велика кількість паперу, що побутувала в українських, білоруських та литовських землях, може свідчити і на користь його більш близького виробництва. Можливо, філігрань слугувала для позначення певного виду паперу, наприклад, книжного.

У складі львівського Апостола 1574 р. така філігрань трапляється від 32 до 40 разів на примірник у зошитах із 1-го по 10-й, 13-му, з 17-го по 20-й, 23-му, і в кінцевому 35-му. Це складає приблизно чверть від використаного паперу. Причому заміна цього паперу на інший фіксується синхронно в усіх досліджуваних примірниках. Друкування кінцевого зошита на цьому ж папері, вочевидь, можна пояснити тим, що в даному випадку кінцеві аркуші друкувалися на початку роботи разом із передмовою. Відтак, зазначена на останніх аркушах дата закінчення роботи, а саме 15 лютого 1574 р., може справді не означати закінчення друку, – можемо припустити, що друкування Апостола було завершено на кілька місяців пізніше – навесні або на початку літа 1574 р.

Аналіз розміщення паперу із філігранню Підкова з хрестом без картуша засвідчує, що на початку роботи І. Федоров робив ставку на використання саме цього паперу, можливо, спеціально замовляв папірні певну його кількість, а потім змінив його папером із філігранню Лодзя. Обидва види паперу можна визначити як “базові” для львівського Апостола 1574 р., на застосування саме такого паперу розраховував видавець.

Папір із філігранню Єліта являє собою три перехрещених фігурних списи у лінійному картуші. Такий папір становить близько 4 % від загалу використаного паперу (від 1 до 12 разів на примірник), у кількох примірниках не виявлено жодного аркуша з таким водяним знаком. Розмір знаку – приблизно 43×31 мм, відстань між понтюзо – близько 30–31 мм, іноді 35 мм. Папір із філігранню Єліта стабільно фіксується у 12-му, 16–19-му, 21–23-му зошитах поряд із переважаючим у цих зошитах папером зі знаком Лодзя. Попри невелику кількість, він трапляється щонайменше в п’ятьох дуже подібних видозмінах, що свідчить про значну продуктивність папірні, яка його виробляла. Виявлені варіанти філіграні Єліта дослідники співвідносять із польською папірнею у Вільковицях, власниками якої були краківські міщани Вільчковські гербу Єліта³⁸. Такий папір вироблявся і в Україні, – філігранню Єліта маркувала свою продукцію Лівчицька папірня під Львовом*, що перебувала у власності С. Коритки відповідного гербу³⁹. Однак документи фіксують Лівчицьку папірню тільки починаючи

³⁷ Мякишев В. П. Бумажные секреты Мамоничей // *Федоровские чтения. 2005.* – Москва: Наука, 2005. – С. 205.

³⁸ Siniarska-Czaplicka J. *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej...* – S. 10.

* с. Лівчиці Городоцького р-ну Львівської обл., Україна.

³⁹ Мацюк О. Я. *Історія українського паперу...* – С. 52–53.

від 1590 р.⁴⁰, що може ставити під сумнів українське походження використаного у львівському Апостолі 1574 р. паперу з гербом Єліта. Принаймні виробництво відповідного паперу в цей час саме в Україні повинно бути документально підтвердженим.

Також рідко, але систематично використовувався папір із водяним знаком Свенчиц (шестираменний хрест без картуша): 3–4 рази на примірник у зошитах від шостого до дев'ятого. У цих же зошитах виявлено папір із філігранями Підкова і Абданк. Походження філіграні Свенчиц пов'язане із найдавнішою польською папірною монастиря св. Духу в Пронднику під Краковом⁴¹.

Папір із водяним знаком Свенчиц також зустрічається на папері заблудівського Євангелія 1569 р. Філігрань Свенчиц із паперу львівського Апостола 1574 р., подібна до філіграні заблудівського Євангелія 1569 р., але дещо товща, виявлена у декількох видозмінах. Розміри – приблизно 58 × 35 мм, відстань між понтюзо – бл. 30 мм. Папір зі знаком Свенчиц дещо якісніший від інших видів паперу, використаних при друкуванні львівського Апостола 1574 р., зокрема, від паперу, маркованого філігранню Підкова з хрестом без картуша. Папір зі знаком Свенчиц зустрічається серед рідкісних водяних знаків надрукованої І. Федоровим острозької Біблії 1581 р., також його використали при друкуванні віленських видань П. Мстиславця, – у Євангелії 1575 р. він склав 12 % від загальної кількості використаного паперу та 2 % у Псалтирі 1576 р.

Папір із філігранню Абданк (інакше – Скарбек, Три гори) у бароковому картуші із завитками використано всього один–два рази на примірник, однак він чітко фіксується виключно у сьомому та дев'ятому зошитах. Розмір знаку – 48 × 39 мм, 48 × 45 мм, відстань між понтюзо – близько 30–31 мм.

Походження водяного знаку Абданк дослідники пов'язують насамперед із папірнями в Могилі під Краковом⁴². Хоча для беззаперечного віднесення усього паперу із цим водяним знаком до продукції могильської папірні бракує аргументів, його могли виробляти й інші папірні. У незначній кількості такий папір використано при друкуванні віленського Євангелія 1575 р., однак у дещо інших видозмінах, що може бути аргументом на користь його виробництва різними папірнями. У кількості 3 % його виявлено серед паперу острозької Біблії 1581 р.

Папір із філігранню Топор має вигляд сокири, розміщеної в лінійному картуші неправильної форми. Розмір знаку – близько 42 × 30 мм, відстань між понтюзо – 29 мм. Такий знак зустрічається на кількох аркушах різних примірників у 18-му, 19-му, 20-му, 22-му, 24-му, 33-му зошитах здебільшого один раз, інколи два рази на примірник. Традиційно виробництво такого паперу пов'язують із папірнями Тенчинських у власних маєтностях в околицях міст Кракова та Любліна⁴³. Однак досить незначна кількість такого паперу, використана при друкуванні львівського Апостола 1574 р., ставить під сумнів існування домовленості І. Федорова про закупівлю паперу з млинів Тенчинських. Якщо умовно прийняти наклад Апостола за 500 примірників, то було використано близько 200 аркушів паперу з філігранню Топор, якщо за 1000 примірників – 400 аркушів, що дуже мало порівняно з іншими видами паперу, і така кількість паперу навряд чи потребувала окремої угоди про поставку. Такий папір є радше випадковим, але розповсюджувався на тих самих територіях, що й папір із філігранями Лодзя, Єліта та Підкова, до яких він домішується у складі аналізованого видання.

⁴⁰ Мацюк О. Я. *Папір та філіграні на українських землях...* – С. 48.

⁴¹ Siniarska-Czaplicka J. *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej...* – S. 8.

⁴² Лауцявичюс Э. *Бумага в Литве в XV–XVII веках...* – С. 99.

⁴³ Siniarska-Czaplicka J. *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej...* – S. 19–20.

До випадкових філіграней, виявлених у складі львівського Апостола 1574 р., належать знаки Кабан, Гоздава без картуша та Ястжембец у картуші під короною. Філігрань Гоздава, вірогідно, спочатку позначала марку паперу, а не місце його виробництва. Такий папір виробляли кілька різних папірень, серед яких папірні роду Бонарів у Бонарці під Краковом та Баличах над Рудавою⁴⁴, він також надходив у великій кількості до Кракова, Львова, Вільна з папірні в Нисі (Сілезія)⁴⁵. Його у доволі великих кількостях використовували при друкуванні заблудівського Євангелія 1569 р. (більше 40 % від загальної кількості), у незначних кількостях він трапляється і на аркушах острозької Біблії 1581 р., складаючи десь піввідсотка від загальної кількості використаного паперу.

Походження філіграні Кабан вивчено недостатньо, переважає думка про його німецьке виробництво⁴⁶, однак його дуже активне використання в Україні, у тому числі й випадкові знаки у складі масиву паперу львівського Апостола 1574 р., свідчить на користь його більш близького виготовлення. Крім того, папір із таким водяним знаком у невеликих кількостях використано в московському Апостолі 1564 р., пізніше у віленському Євангелії 1575 р., він переважає у віленському Псалтирі 1576 р. (складає близько 75 % від загальної кількості паперу), а також належить до випадкових знаків острозької Біблії 1581 р., таким чином проходячи майже через усі видання І. Федорова та П. Мстиславця, окрім заблудівського Євангелія 1569 р., що підтверджує його широке побутування на значних територіях.

Аналіз паперу 30 примірників львівського Апостола 1674 р. показує, що випадкова філігрань Кабан опинилась у масиві паперу з водяним знаком Лодзя, тобто обидва водяні знаки мають території спільного побутування.

Стосовно філіграні Ястжембец у картуші під короною, то у філігранознавчих публікаціях вказується на використання цього водяного знаку на папері, виробленому папірнею в Оклесні під Краковом⁴⁷. Такий знак виявлено у віленському Євангелії 1575 р., він складає близько 2 % від загальної кількості паперу. Також цей папір широко вживали при друкуванні острозької Біблії, – видозміна у картуші під короною складатиме 40 %, варіант цього ж знаку у картуші під митрою (інфулою) – ще 10 %.

Львівський Апостол 1574 р. демонструє найчіткішу динаміку заміни однієї партії паперу іншою, причому синхронно в усіх досліджуваних примірниках. Перші шість зошитів (арк. 1–15 першого рахунку, 1–32 другого рахунку) надруковано на папері з філігранню Підкова з хрестом без картуша. Під час друкування шостого зошита (арк. 25–32) партія паперу закінчилася, і її замінили іншою. У шостому (арк. 25–32) та сьомому (арк. 33–40) зошитах у всіх примірниках поряд зі знаком Підкова трапляються філіграні Свенциц та Абданк, у восьмому зошиті (арк. 41–48) – філіграні Свенциц, Абданк і Топор. Починаючи з дев'ятого зошита (арк. 49–56) з'являється папір зі знаком Лодзя, який раніше не траплявся. Найбільш раннє його місцезнаходження – на аркуші 52. У 17-му і 18-му зошитах (арк. 113–128) поряд із філігранню Лодзя з'являється знак Єліта у лінійному картуші, починаючи з 19-го зошита (з арк. 129) – папір Лодзя та Підкова. У кінцевій частині книги – зошитах 24–34 (арк. 161–176) використано

⁴⁴ Мацюк О. Я. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова... – С. 39; Piekosiński F. *Średniowieczne znaki wodne (wiek XIV)*. – Kraków, 1893. – S. 7; Немировский Е. Л. *Иван Федоров в Белоруссии*. – Москва, 1979. – С. 124; Лауцявичюс Э. *Бумага в Литве в XV–XVII веках*... – С. 115–116.

⁴⁵ Лауцявичюс Э. *Бумага в Литве в XV–XVII веках*... – С. 116.

⁴⁶ Там же. – С. 141–142.

⁴⁷ Мякишев В. П. *Бумажные секреты Мамоничей*... – С. 205.

виключно папір із філігранню Лодзя. У кінцевому, 35-му зошиті (арк. 257–264), де вміщено заключні статті книги, також з'являється папір із філігранню Підкова.

Навряд чи для закінчення друкування І. Федоров закупував ще одну партію паперу, причому вона чітко мала розповсюдитися саме для друкування кінцевих статей видання. Більш вірогідно, що ці аркуші мали друкуватися разом із передмовою. Якщо папір окремо не закупувався, то разом із основною частиною, де папір зі знаком Підкова використовується до 9–10-го зошита. Відтак зазначена на останніх аркушах дата закінчення роботи, а саме 15 лютого 1574 р., може насправді не означати закінчення друку. Можемо припустити, що друк Апостола було закінчено трохи пізніше, наприклад, десь навесні 1574 р. Однак для закріплення в науці подібні гіпотези потребують пошуків документального підтвердження.

Переглянуті примірники ніяк не вказують на факт друкування частини накладу на кращому папері, хоча в той час практика випуску якісних “подарункових” примірників була доволі поширеною. Такі примірники мали призначатися для цінних вкладів в храми та надання відомим особам. У відділі стародруків НБУВ зберігається примірник, який за характером провенієнції цілком відповідає статусу “подарункового”. Він містить великий вкладний запис Катерини Іванівни Ходкевичевої Вишневецької, дружини гетьмана Великого Князівства Литовського, покровителя І. Федорова та власника заблудівської друкарні Григорія Олександровича Ходкевича, герб якого вміщено на початку львівського Апостола, до Благовіщенського храму Супрасльського монастиря у пам'ять померлих чоловіка та двох синів. Запис датується 11 грудня 1575 р. Вірогідно, що примірник Апостола, де було вміщено посвяту її чоловікові Г. Ходкевичу, К. Ходкевичевої-Вишневецької отримала безпосередньо від І. Федорова⁴⁸. Цей примірник має такі ж водяні знаки, що й інші примірники львівського Апостола 1574 р., відтак можемо констатувати використання першодрукарем І. Федоровим однакового паперу для всіх примірників накладу.

Цікавим є питання стосовно того, чи друкувалися гравюри разом із усім текстом примірника, чи окремо. Дослідження показало, що всі три гравюри – титул (арк. [1] I рах.), традиційне фронтисписне зображення апостола Луки перед початком основного тексту (арк. 2 II рах.) та друкарська марка на останньому аркуші (арк. 264) – демонструють такі ж філіграні, як і ті частини книги, у складі яких їх вміщено, у вигляді маленької підкови без картуша із вписаним в неї хрестом, відтак ілюстрації друкувалися одночасно із відповідним їм текстом.

У процесі вивчення паперу примірників Апостола 1574 р. ми спробували встановити, чи відрізняються за папером аркуші примірників, на яких виявлені варіанти друку. Такі відомості про варіантність набору стосовно аркуша [6] I рахунку є в публікації Т. М. Каменевої і О. О. Гусевої⁴⁹. На аркушах, які представляють обидва варіанти, міститься філігрань Підкова з хрестом без картуша, відтак варіант постав у процесі друкування. Відомості про варіант набору арк. 4, 107 та 108 II рахунку, зафіксовані в публікації В. І. Лук'яненко⁵⁰, нам підтвердити не вдалося, бо досліджені нами при-

⁴⁸ Бондар Н. П. Видання Апостола в українських та білоруських землях упродовж XVI–XVIII ст. та їх примірники у зібранні НБУВ // *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. – Київ, 2000. – Вип. 4. – С. 13–26.

⁴⁹ *Українские книги кирилловской печати XVI–XVII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГБЛ.* / сост. Т. Н. Каменова, А. А. Гусева. – Москва, 1976. – Вип. 1. 1574 – I половина XVII в. – С. 11 (№ 1).

⁵⁰ Лук'яненко В. И. *Издания кириллической печати XV–XVI вв.: 1491–1600: Каталог книг из собрания ГПБ*. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 143 (№ 65).

мірники не фіксують варіантності, названої нею другим і третім варіантами для арк. 4 та 107; та першим і другим – для арк. 108. Можливо, зафіксовані відмінності пояснюються тим, що у примірник львівського Апостола 1574 р. вставлено аркуші московського видання Апостола 1564 р., надруковані саме так, як зазначено у варіантах, що нам не трапилися. Або ж В. Лук'яненко досліджувала примірники із архаїчними аркушами львівського друку, надрукованими відповідно до тексту московського Апостола, а пізніше виправленими, і які нам не трапилися.

Стосовно паперу надрукованого у Львові 1574 р. рідкісного Букваря, збереженого досьогодні всього у двох примірниках⁵¹, то в дослідженнях наших попередників зафіксовано лише один водяний знак у вигляді Підкови із хрестом без картуша⁵² (інша його назва – Тупа підкова). Мусимо приєднатися до висловленого Є. Немировським припущення щодо того, що Буквар друкували одночасно з початковими та кінцевими аркушами Апостола 1574 р., тобто на початку роботи на книгою, і він, вірогідно, мав бути завершений раніше від Апостола⁵³, хоча така гіпотеза свого часу не знайшла підтримки у інших федорознавців, наприклад, Я. Исаевича⁵⁴. Якби Буквар друкували при завершенні роботи над Апостолом, то його папір мав би бути маркований філігранню Лодзя.

Якщо порівняти особливості загальної філігранологічної моделі львівського Апостола з іншими виданнями І. Федорова та П. Мстиславця, то Апостол демонструє найменшу кількість водяних знаків, відсутність варіантів паперу, які виявлено, наприклад, у віленському Євангелії 1575 р. та острозькій Біблії 1581 р., чітку синхронну зміну філіграней в усіх досліджуваних примірниках порівняно з заблудівським Євангелієм 1569 р., де кожен наступний примірник демонструє різну послідовність водяних знаків, що, вірогідно, свідчить про закупівлю усього масиву паперу ще до початку друку. Така чіткість зміни і відповідність водяних знаків різних примірників львівського Апостола 1574 р. спричинилася до того, що аналіз філіграней лише одного примірника є цілком достатнім для характеристики усього паперу накладу. Для всіх інших видань І. Федорова та П. Мстиславця аналіз філіграней одного примірника з різних причин ніяк не надає узагальнюючої характеристики філіграней усього видання. Така особливість львівського Апостола 1574 р., вірогідно, свідчить про те, що і закупівлю паперу, і технічними моментами друкування видання безпосередньо і одноосібно опікувався сам І. Федоров, що виділяє видання Апостола з-поміж усіх інших друків І. Федорова та П. Мстиславця. Найбільш подібну картину демонструє видання московського Апостола 1564 р., де папір також надходив невеликими партіями, співставними в різних примірниках.

Відтак філігранологічне дослідження масиву примірників львівського Апостола 1574 р. яскраво демонструє не лише особливості закупівлі паперу І. Федоровим під час видавничої діяльності у Львові, а й ставить перед сучасними дослідниками низку питань, що не можуть бути вирішені суто шляхом дослідження водяних знаків, а потребують копіткого пошуку відповідних документальних джерел. Крім того, комплексний аналіз походження виявленого паперу, в тому числі з випадковими філігра-

⁵¹ Гусева А. А. *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Сводный каталог*: В 2 кн. – Москва: Индрик, 2003. – Кн. 1. – С. 450–451 (№ 58).

⁵² Протасьева Т. Н. Описание первопечатных русских книг // *У истоков русского книгопечатания*. – Москва, 1959. – С. 189; Запаско Я. П. *Мистецька спадщина Івана Федорова*. – Львів: Вища школа, 1974. – С. 26.

⁵³ Немировский Е. Л. *Начало книгопечатания на Украине...* – С. 74–75.

⁵⁴ Исаевич Я. Д. *Монография о деятельности Ивана Федорова на Украине // Книга: Исследования и материалы*. – Москва: Книга, 1974. – Сб. 29. – С. 189.

нями, вказує на найбільш вірогідну закупівлю паперу підкраківських папірень, що потребує нових пошуків у тамтешніх архівах, можливо, відомостей про домовленості І. Федорова про поставку паперу з власниками папірень або папірниками. Для цього І. Федорову не обов'язково було особисто вирушати до Кракова. Такі контакти першодрукаря могли відбуватись і у Львові, для якого традиційною була інтенсивна торгівля із краківськими купцями, зокрема, під час проведення ярмарків. Відтак маємо надію на подальші плідні та цікаві пошуки, які проллють світло на книговидавничу діяльність Івана Федорова.

WATERMARKS OF THE COPIES OF L'VIV APOSTLE EDITION OF 1574 AS A SOURCE FOR RESEARCHING ITS PRINTING HISTORY

Nataliya BONDAR

*V. I. Vernads'kyi National Library of Ukraine,
62, Volodymyrs'ka Str., Kyiv, 01033, Ukraine, tel. (044) 288-13-85,
e-mail: bondarnat@ukr.net*

The article illustrates the results of watermark study of paper used in different copies of 1574 "Apostle" as well as a number of other publications by Ivan Fedorov. Analysis of the origin of paper offered a basis for explanations of how I. Fedorov procured the paper while working as a printer and distributing the output of different paper-mills in Ukrainian territory.

Key words: Ivan Fedorov, L'viv, book printing, paper, watermarks.

ФИЛИГРАНИ ЭКЗЕМПЛЯРОВ ИЗДАНИЯ ЛЬВОВСКОГО АПОСТОЛА 1574 г. КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ЕГО ПЕЧАТАНИЯ

Наталья БОНДАРЬ

*Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского,
ул. Владимирская, 62, г. Киев, 01033, Украина, тел. (044) 288-13-85,
эл. почта: bondarnat@ukr.net*

В статье проведено филигранологическое исследование бумаги, использованной в разных экземплярах Апостола 1574 г. и ряда других изданий Ивана Фёдорова. Проанализировано происхождение бумаги, на основании этого анализа построены версии, касающиеся процесса закупки бумаги И. Фёдоровым во время работы над изданием и распространения продукции разных фабрик бумаги на украинских землях.

Ключевые слова: Иван Фёдоров, Львов, книгопечатание, бумага, филигранные.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2011

Прийнята до друку 23.05.2011